

13
АЗƏРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛƏР АКАДЕМИЯСИ

В. Ч. ҺАЧЫЕВ
Биолокия элмлəri намизəди

АЗƏРБАЙЧАНЫН ЯИ ОТЛАГЛАРЫ
ВƏ БИЧƏНƏКЛƏРИНДƏН
СƏМƏРƏЛИ ИСТИФАДƏ
ЭДИЛМƏСИ ВƏ ОНЛАРЫН
ЯХШЫЛАШДЫРЫЛМАСЫ
ЙОЛЛАРЫ

Бакы — 1955

АЗƏРБАЙЧАН ССР ƏЛМЛƏР АКАДЕМИЯСЫ

В. Л. КОМАРОВ АДЫНА БОТАНИКА ИНСТИТУТУ

В. Ч. ҺАЧЫЕВ

Биолокия элмлəri намизəди

АЗƏРБАЙЧАНЫН
ЯЙ ОТЛАГЛАРЫ ВƏ БИЧƏНƏКЛƏРИНДƏН
СƏМƏРƏЛИ ИСТИФАДƏ ЭДИЛМƏСИ
ВƏ
ОНЛАРЫН ЯХШЫЛАШДЫРЫЛМАСЫ
ЙОЛЛАРЫ

АЗƏРБАЙЧАН ССР ƏЛМЛƏР АКАДЕМИЯСЫ НƏШРИЙЯТЫ

Бакы—1955

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш	3
Йүксәк дағ чәмәнләри отлаг вә бичәнәк кими	7
Отлаг вә бичәнәкләрдән сәмәрәли истифадә әдилмәси	11
Тәбии отлаг вә бичәнәкләрин сәтһи яхшылашдырылмасы . .	18
Отлагларын вә тәбии бичәнәкләрин көкүндән яхшылашдырыл- масы	26

Ваһид Чалал оғлу һачыев

**АЗӘРБАЙҶАНЫН ЯЙ ОТЛАГЛАРЫ ВӘ БИЧӘНӘКЛӘРИНДӘН
СӘМӘРӘЛИ ИСТИФАДӘ ӘДИЛМӘСИ ВӘ ОНЛАРЫН
ЯХШЫЛАШДЫРЫЛМАСЫ ЙОЛЛАРЫ**

**Редактору Й. М. Исхев. Нәшрийят редактору Ә. Ханбабаев.
Техники редактору Ә. Мирчәфәров. Корректору М. Чәфәрова.**

**Чапә имзаланмыш 16/IV-1955-чи ил. ФГ 06439. Кағыз форматы $84 \times 110^{1/32}$ —0,87—1,5
чап листи. Нәшрийят листи 1,25. Сифариш 56. Тиражы 5000.**

**Азәрбайҗан ССР Мәдәнийәт Назирлийинин „Гызыл Шәрг“ мәتبәәси.
Бақы, һәзи Асланов күчәси, 80.**

КИРИШ

Совет Иттифагы Коммунист партиясынын XIX гурултайы өз тарихи гэрарында кэнд тэсэррүфат биткилэринин мэхсулдарлыгынын артырылмасы, ичтимаи хейвандарлыгын сайча чохалдылмасы вэ хэмчинин онун кэлэчэк инкишафыны бир вэзифэ олараг гаршыя гоймушдур. Гурултай хейвандарлыгын инкишафы сахэсиндэ ем базасына хусуси эхэмиййэт верэрэк, бешиллик плаңда ем истехсалынын 80—90% артырылмасыны гэрара алмышдыр.

Совет Иттифагы Коммунист партиясынын Мэркэзи Комитэси вэ ССРИ Назирлэр Совети өзлэринин сон заманлара аид тарихи гэрарларында ССРИ-дэ кэнд тэсэррүфатынын кэлэчэк инкишаф йолларыны кестэрмиш, өлкэмиздэ хейвандарлыгын даһа сүр'этлэ инкишаф этдирилмэсинин мүбариз програмыны вермишлэр. Хусусилэ, Мэркэзи Комитэнин сентябр пленуму гэрарларында гейд эдилир ки, хейванларын вэ биринчи нөвбэдэ ичтимаи хейвандарлыгын тез бир заманда артырылмасы һал-һазырда партия вэ һөкумэтимизин кэнд тэсэррүфат сахэсиндэ тэхирэсалынмаз вэзифэлэриндэн биридир.

Мәлүм олдугу кими, партия, совет вэ кэнд тэсэррүфат органлары, эләчэ дэ мүтэхэссислэримиз бүтүн колхоз вэ совхозларын ем эһтияты илэ кифайэт гэдэр

тəмин эдилмəsi ишинə там мəс'улийəтлə янашмадыгда һейвандарлыг тəсəррүфатыны ирəли апармаг мүмкүн дейилдир.

Һейвандарлығын инкишафы үчүн мөһкәм ем базасынын ярадылмасыны нəзəрə алараг, ССРИ Назирләр Совети вə Сов.ИКП МК өз гəрарларында өлкəмиздə ем əһтиятынын мөһкəмлəндирилмəsi йолларыны кəстəрмишләр.

Бу гəрарлара уйғун олараг, тəбии ем базаларындан, чəмөн вə отлаглардан истифадə эдилмəсини яхшылашдырмаг, нөвбəли (һиссə-һиссə) отарылма системини кəниш миғсда тəтбиг этмəк, һəмчинин отлагларда əлавə ем əһтиятыны артырмаг мəгсəдидə бириллик вə чоһиллик ем биткилəринин əжилмəсини тəмин этмəк үчүн бир сыра дəйərли тəклифләр ирəли сүрүлмүшдүр.

Ем базасы саһəсиндə ишлəйən элми ишчилəрин, о чүмлэдən Азəрбайжан ССР Элмләр Академиясы Ботаника институту вə башга кəнд тəсəррүфат элми-тəдғигат идарəлəri ишчилəринин гаршысында яхын 2—3 ил əрзиндə һейванларын сайыны, онларын мəһсулдарлығыны արтырмаг вə ем базасыны, һəртəрəфли яхшылашдырмаг үчүн кəскин тəдбирләр кəрүлмəsi бир вəзифə олараг гоюлмушдүр.

Һал-һазырда Азəрбайжан ССР-дə хырдабуйнузлу һейванлары кəчəri отарма гайдаларындан истифадə эдилир; буна кəрə дə тəбии ем саһəлəриндən сəмэрəли вə һəртəрəфли истифадə эдилмəsi əсас мəсəлəлəрдən биридир.

Гейд этмəк лəзымдыр ки, сон иллəрдə отлаг саһəлəri экин саһəлəринин артмасы һесабына хейли азалдылмышдыр. Бунунла əлагəдар олараг, ем базаларынын

дүзкүн тәшкили ән тәхирәсалынмаз вәзифәләрден бири олмалыдыр.

Республикамызын ем саһәләри истәр тәбии шәраити вә истәрсә дә битки өртүйүнүн нөв тәркибинә, әйни заманда от дурумунун тәркиби вә кейфийәтинә көрә олдугча мүхтәлифдир.

Җырдабуйнузлу һейванлар бүтүн ил бою тәбии отлаглардан алынған вә биоложи чәһәтдән чох гиймәтли сайылан яшыл емләрлә тәмин олунурлар. Бу отлаглардақы емин тәркибиндә һейванлар тәрәфиндән ән асан һәм әдилән гидалы маддәләр: зүлаллар, карбонатлар, яғлар, витаминләр, минерал дузлар вардыр. Отлаг биткиләриндә олан яшыл маддә—хлорофил һейван организминдә ганын әмәлә кәлмәси вә артмасында бөйүк рол ойнайыр.

Акад. В. Р. Вияләс яшыл емин әһәмийәтини дөфәләрлә гөйд әдәрәк языр: «Отла гидаланан әв һейванларынын ем әһтиятында олан витаминләрин әсас мәнбәи ялныз онларын яй вахты отлаглардан, ғышда исә гуру отлардан алдығлары тәбии яшыл емләрдыр».

Тәбии отлагларда яшыл емләрдән дүзкүн истифадә әдилмәсинин бөйүк дөвләт әһәмийәти вардыр. Беләки, һейвандарлығын инкишафы вә онун мәһсулдарлығынын артырылмасында отлаглар олдугча бөйүк рол ойнайыр. Чәмән торпағларынын потенциал зәнкинлииндән сәмәрәли истифадә әтмәк үчүн онлары енидән мәдәниләшдирилмиш саһәләрә чевирмәк лазымдыр. Буна көрә дә бу чәмәнләрин ялныз отарылмасы илә кифайәтләnmәйиб, әйни заманда онлара лазыми гуллуғ да әтмәк лазымдыр.

Көстәрилән тәдбирләрә яхын 2—3 илдә әмәл әди-

ләрсә, Сов.ИКП МК сентябр пленумунун ем мәһсулла-
ры һаггындакы гәрарлары еринә етирилмиш олар.

Бу китабчада Азәрбайчанын яй отлаглары вә бичә-
нәкләринин гыса характеристикасы верилмәклә, онларын
сәмәрәли истифадә эдилмәси вә яхшылашдырылмасы
йоллары да кәстәриптир.

ЙҮКСӘК ДАҒ ЧӘМӘНЛӘРИ ОТЛАГ ВӘ БИЧӘНӘК КИМИ

Республикамызын йүксәк дағ районларының тәбии ем сәһәләри әсәе йй отлаглары вә бичәнәкләриндән ибарәтдир.

Азәрбайчанын йй отлаг вә бичәнәкләри әсасән Бөйүк Гафгаз дағларының чәнуб ямачларында, Кичик Гафгазда, Нах. МССР вә Талыш дағларында (Ярдымлы, Лерик вә с.) ййылмышдыр. Май айындан башлаяраг бу ййлаглара хырда вә ирибуйнузлу мал-гара сүрүләри чыхарылып. Бу сүрүләр пайыз фәслинә (сентябрын ахырларына) гәдәр сәфалы йүксәк дағ чәмәнликләриндә учуз емләрдән истифадә эдирләр.

Адларыны чәкдийимиз районларын йй отлаглары вә бичәнәкләри алп вә субалп чәмәнликләриндә ерләшмишдир. Бунлардан ән чох ем әһтияты оланы субалп чәмәнликләридир ки, онлардан да отлаг вә бичәнәкләр үчүн истифадә эдилир.

Субалп чәмәнликләри бичәнәкләрдән ибарәт олмага ла бәрәбәр, мал-гаранын пайызлыг, язлыг өрүшләри үчүн дә ярарлыдыр. Субалп чәмәнликләрин бир чох сәһәләри әсасән бичәнәк үчүн ярарлы олдуғу һалда, йй отлагларының азлыгы вә даими йолларын кифайәт гәдәр олмасы үзүндән онлардан (субалп чәмәнликләриндән) йй отлаглары кими дә истифадә эдилир.

Даими бичәнәк сәһәләри ялыз мешә кәнары, мешә тарлалары вә чәмәнликләриндән ибарәтдир ки, бунлардан да кәлхозчулар һәр ил гуру от мәнсулу топламага ла истифадә эдирләр.

Бичәнәкләрдән дүзкүн истифадә эдилмәмәси бир чох бичәнәк сәһәләриндә битән отларын мигдары вә кей-фиййәтинин илдән-илә ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Бу онун нәтичәсидир ки, һәмин бичәнәкләрин бир һис-сәсиндән һәм бир отлаг кими истифадә эдилир, һәм дә онун бичин вахты кечикдирилир. Йолларын әлверишли олмамасы үзүндән бичәнәкләрдән йығылан от лазыми сәһәләрә дашына билмир вә я чох чәтинликлә дашыныр.

Гоюнлар яй отлагларында отларкән.

Бичәнәкләрдә мәһсулдарлығын вә отлағын от дуруму кейфиййәтинин ашағы дүшмәси сәбәбләриндән бири дә яз фәслиндә һейванларын бу сәһәләрдә, һәм дә узун мүддәт, йәни гар дүшәнә гәдәр отарылмасыдыр.

Алп чәмәнликләри вә Алп халылары гоюн сүрүләри үчүн ән гиймәтли вә ярарлы отлаг сайылыр. Йүксәк дағ отлаглары өз потенциал имканларына кәрә чох бө-йүк әһәмиййәтә маликдир.

Азәрбайчанын яй отлаглары вә дағ бичәнәкләри бөйүк сәһә тутараг, республика әразисинин тәхминән 18—20%-ини тәшkil эдир. Лакин буна бахмаяраг, һәмин сәһә-

лөрдө ерлөшөн яй отлаглары вә дағ бичәнәкләри республикамызда һейвандарлығын күндән-күнә артан тәләбатыны тәмин эдә билмир. Бу исә бичәнәк вә отлаг саһәләри мәһсулдарлығынын хейли ашағы олдугуну көстәрир. Республикамызда бичәнәк саһәләринин һәр һектарындан орта һесабла чәми 12—14 сентнер мәһсул көтүрүлмәси дә буну тәсдиг эдир. Она көрә дә республикамызда бичәнәк вә отлаг саһәләринин мәһсулдарлығыны яхшылашдырмағ үчүн бәзи ерлөрдә от дурумуну көкүндән дәйишдирмәк, һабелә бир нечә чәмән яхшылашдырмағ методундан истифадә этмәк лазымдыр.

Бу үсуллары һәятә кечирмәздән әввәл чәмән биткиләринин инкишаф вә бөйүмә гайдаларыны, отлагларын, бичәнәкләрин нә типдә олмасыны, онларын нә кими дәйишикликләрә уғрадығыны, әлчә дә һәят шәраитини өйрәнмәк лазымдыр.

Акад. В. Р. Виямсын көстәрдийи кими, бу ишлә әлагәдар оларағ чәмәнлөрдә кедән тәбии (стихиялы) просесләрин бөйүк әһәмийәти вардыр. Онун тәлиминә көрә, чәмән биткиләринин һәят фәалийәти нәтичәсиндә торпагда арасыкәсилмәйән дәйишикликләр кедир. Ваһид торпағ әмәлә кәтирмә просесинин инкишафында битки өртүйү хүсуси мәрһәләдир ки, акад. Виямс торпағ һәятында буну чим дөврүнүн чәмән мәрһәләси адландырмашдыр. Бу заман торпагда үзви маддәләр топланыр вә үст гатда чим тәбәгәси (һоризонту) өзүнә ер тутур.

Алп биткиләринин гидаланмасында торпагда яшаян микроорганизмләрин биоложи фәалийәтинин бөйүк ролу вардыр. Лакин инкишаф этмәкдә олан чәмәнләрин тәсири илә торпағын су-һава режими писләшир вә онда олан микроорганизмләрин биоложи активлийи, һабелә үзви азот һасил эдән бактерияларын мигдары кәскин сурәтдә азалыр. Торпағ шәраитинин дәйишилмәси нәтичәсиндә битки өртүйү вә онун нөв мүхтәлифлийи, һабелә нөв әмәлә кәлмә дәрәчәси дә дәйишир.

Бәзи чәмән торпағларында чимләшмә просесинин сурәтли кетмәси илә әлагәдар оларағ, әлверишли ем

биткиләрен тәдричән сырадан чыхыр, онларын әвәзинә ем үчүн аз ярарлы олан чохлу мигдарда башга отлар битәрәк икинчи дәрәчәли битки өртүйүнү тәшкил эдир. Беләликлә дә чәмәнләрин тәдричән мәһсулдарлығы ашағы дүшүр.

Азәрбайчанын яй отлаглары вә бичәнәкләриндә миндән артыг али битки нөвү яйылмышдыр. Бунлардан ялныз 20%-и ярарлы ем биткиси һесаб эдилиб, галан һиссәси орта вә ашағы ем әһәмийәтинә маликдир; бир чох битки нөвү исә һейванлар үчүн зәрәрлидир.

Ем кейфийәти ашағы олан отлар бәзи районларда мин һектарларла саһәни тутараг, бурада битки өртүйүнүн әсас һиссәсини тәшкил эдир.

Ашағы ем кейфийәтли отларын республикада яйылмасынын әсас сәбәби системсиз отарма нәтичәсиндә битки өртүйүнүн дәйишмәси, дәйәрли ем биткиләринин сырадан чыхмасы, битки групплары гурулушунун позулмасы вә лазымсыз отларын (тиканлар вә ем әһәмийәти олмаян отлар) бөйүк саһәләри тутмасы, әлчә дә торпағын су режиминин позулмасыдыр.

Бунлардан башга, һейванлар үчүн даими вә дүзкүн архачлар сечилмәмәси вә сүрүнү жүрүшдән сувармаға апармаг үчүн мүйәйән йолларын олмамасы үзүндән һейванлар отла зәнкин олан саһәни тапдайыб кечәрәк отлагы хараб эдир, беләликлә дә бөйүк бир саһә биткисиз галыр. Адәтән, архачлар олан ердә ем үчүн әһәмийәтли олмаян әвәлик, кичиткан, субалп чәмәнләриндә исә балдырган, айыдөшәйи, чил, чәтирчичәклиләр вә мүрәккәб-чичәклиләр фәсиләсинә аид олан алаг отлары битир ки, бунлар да һейванлар тәрәфиндән ейилмир. Бундан башга, бир гайда олараг, яй отлагларында нормадан артыг һейван сахланылмасы нәтичәсиндә отлагын битки өртүйү дөйишүр вә онун ерини икинчи дәрәчәли битки групплары тутур ки, бунлар да тәркибчә пис олуб, һейванлар тәрәфиндән ейилмир. Мәсәлән, дағ чәмәнликләриндә дөйәрли ем әһәмийәтинә малик тахыл отлары вә мүхтәлиф биткиләрин ериндә кениш ағбыг (белоус),

яхуд дэйэрли мезофил чэмэнлэрдэ чилли отлар эмэлэ кэлир ки, бунлар да һейванлар тэрэфиндэн пис ейилир.

Отлагларын мәһсулдарлығынын ашағы дүшмәсинин әсас сәбәбләриндән бири дә өрүш типләринин һейванлар арасында дүзкүн бөлүмәмәсидир.

Тәбии ем базаларынын пис вәзийәти онлардан дүзкүн, план үзрә истифадә эдилмәмәси илә әлагәдардыр.

Бә'зи тәсәррүфат рәһбәрләри элмин элә бир тәсирәдичи ресепт вермәли олдуғуну күман эдирләр ки, бунун васитәсилә, һеч бир иш көрмәдән тәсәррүфаты емлә тәмин этмәк мүмкүн олсун. Лакин белә бир ресепт ола билмәз. Элмин нәтичәләри ялныз ишдә тәтбиг эдилдийи заман тәсир көстәрә билир. Һейвандарлығы саһәсиндә ишләйән ишчиләр өз отлаг вә бичәнәкләрини яхшылашдырмағ, онларын мәһсулдарлығыны артырмағ үчүн лазыми әмәли тәдбирләр көрмәзләрсә, онлара һеч бир элм көмәк эдә билмәз.

Ғабағчыл тәчрүбәйә архаланан колхоз вә совхоз тәсәррүфаты кифайәт гәдәр дә биликлә силаһланарса, емлә тәмин олунмағ кими мүһүм бир мәсәләни һәлл этмиш олар.

Тәбии ем базаларыны дәйишдирмәк вә онлары яхшылашдырмағ үчүн әсас 3 агрокомплекс үсулун тәтбиги вачибдир:

1. Отлаг вә бичәнәкләрдән сәмәрәли истифадә этмәк үсуллары.

2. Сәтһи яхшылашдырмағ үсуллары.

3. Отлаг вә бичәнәкләри көкүндән яхшылашдырмағ үсуллары.

Көстәрилән бу агрокомплекс үсуллара әмәл эдилмәси тәбии ем базаларынын мәһсулдарлығынын хейли артырылмасыны тәмин эдәр.

ОТЛАГ ВӘ БИЧӘНӘҚЛӘРДӘН СӘМӘРӘЛИ ИСТИФАДӘ ЭДИЛМӘСИ

Республикамызда олан тәбии ем саһәләринин әксәрийәтиндән бир отлаг вә бичәнәк кими истифадә олунур. Узун илләр бою һейванларын низамсыз сурәтдә отарыл-

масы тәбии ем саһәләринә чох пис тә'сир этмиш, онларын мәһсулдарлыгынын хейли азалмасына сәбәб олмушдур.

Гайдасыз отарылма нәтижәсиндә әмәлә кәлән гоюн чығырлары.

Яй отлагларында мал-гара сүрүләринин низамсыз отарылмасы илә әлагәдар олага, саһәләрдә хейли корланмыш ямачлара, сүрү чығырларына, «кечәл» вә саир ерләрә тәсадүф олунур ки, бунун да нәтижәсиндә чимли отлаг саһәләри хейли зәифләйир, ямачларда торпағың эрозия просеси артыр вә беләликлә, торпаг эрозиясы баш верән саһәләр биткисиз галыр вә яхуд орада тала-тала колчуглара вә ем үчүн ярарлы олмаян ябаны биткиләрә тәсадүф эдилир.

Сосялист кәнд тәсәррүфат әлми вә габагчылларын иш тәчрүбәси көстәрир ки, отлаглардан дүзкүн вә сәмәрәли истифадә этмәк йолу илә ени-ени бөйүк яшыл ем әһтияты мәнбәләринә наил олмаг мүмкүндүр.

Отлагларын дүзкүн истифадә эдилмәси ашағыдакылардан ибарәт олмалыдыр:

Ем биткиләринин гидалылыгы векетасия дөврүндән асылы олараг дәйишир. Мәсәлән, проф. С. П. Семелов көстәрир ки, чәмән пишикгуйруғу отунда зүлал маддәләринин фаизи яз сүнбүлләшмә дөврүндә даһа чох олур. Бу дөврдә А витамини каротин вә фосфорда бунунла әлагәдар олараг бир ярым дәфә чохалыр. Даһа сонра о көстәрир ки, чаван һалда йығыдан отларын (гуру от) һәзмолунма габилийәти артыг олур.

Бүтүн бунлардан белә бир нәтичә чыхыр ки, һейванлар мүтләг биткиләрин чаван вахтларында отарылмалыдыр. Отун ем вахты нә гәдәр чох өтмүш оларса, о, бир о гәдәр дә һейванларын мәдәсиндә пис һәзм олунар.

Һейванлар биткиләрин коллашма фазасында отарылмалыдыр. Чичәкләмә вә яхуд сүнбүлләмә фазаларында отарылма биткинин ем әһәмийәтинин ашағы сала биләр; онларын чох һиссәси отарылан һейванлар тәрәфиндән тапдаланар вә нәтичәдә мәһсулдарлыг ашағы дүшәр.

Отлаглардан һиссә-һиссә истифадә әдилмәси вә яхуд отлаг дөврийәси (отлаглардан нөвбә илә истифадә әдилмәси) тәтбиг олунмасы һейванларын дүзкүн отарылмасы демәкдир. Бунун үчүн отлаг саһәләри мүййән һиссәләрә бөлүнүр вә һейванлар бу һиссәләрдә нөвбә илә отарылыр.

Нөвбә илә отарылмада отлагларын мәһсулдарлыгы артмагла бәрәбәр онларын вәзиййәти дә яхшылашыр, ем әһтияты вә от дурумунун кейфиййәти артыр. Апарылан тәчрүбәләр көстәрир ки, отлагларын нөвбә илә отарылмасы нәтичәсиндә мәһсулдарлыг 25—40% вә бәзән даһа чох артыр.

Мүййән әдилминидир ки, нөвбә илә отарма һейванлар арасында олан гурд хәстәлийинин гаршысыны да алыр.

Габагчылларын иш тәчрүбәси көстәрир ки, яй отлагларында нөвбә илә отарма нәтичәсиндә һәр бир емләнән инәйин вердийи сүд 25—30%, отлагын мәһсулдарлыгы исә 50% артмыш олур.

Бу вахта гәдәр Азәрбайҗан шәраитиндә нөвбәли

отарми үсулу кениш тѳтбиг эдилмир. Яй вѳ гыш отлагларынын гайдасыз отарылмасы исѳ мѳһсулдарлыгы азалдыр иѳ сѳһѳдѳ башга алаг отларынын битмѳсинѳ сѳбѳб олур. Буна бахмаяраг, бѳ'зи габагчыл колхоз вѳ совхозларын чобанлары сѳһѳни «хама вермѳ» үсулу илѳ отарыр, йѳ'ни отлагын мѳѳийѳн һиссѳсини бир мѳддѳт отармырлар. Белѳ отарма үсулу нѳвбѳсиз отармадан чох-чох үстѳндѳр. Бу үсулу мѳтлѳг яхшылашдырмаг вѳ кениш тѳтбиг ѳтмѳк лазымдыр. Бунун үчѳн мѳтлѳг отлагын тиши, мѳһсулдарлыгы, от дурумунун вѳзийѳѳти вѳ отарылачаг һейванын нѳвѳ нѳзѳрдѳ тутулмалыдыр. Л. И. Прилипко тѳрѳфиндѳн 1938—39-чу иллѳрдѳ гыш отлагларында (Ширван дѳзѳндѳ) апарылан тѳчрѳбѳлѳр кѳстѳрир ки, нѳвбѳли отармада һейванлар бир отарма мѳвсиминдѳ отлагын гиймѳтли отундан яхшы вѳ дѳзкѳн истифадѳ эдирлѳр. Бу һалда отлагын отарылма коѳфисienti дѳ, Л. И. Прилипкоя кѳрѳ, 75—78%-ѳ чатыр.

Нѳвбѳли отармада загонун (айрылмыш отлагын) сѳһѳси кичик олдуғундан, мал-гара ораны долашмаг үчѳн (нѳвбѳсиз отармада олдуғу кими) даһа аз гүввѳ сѳрф эдир вѳ отлар аз тапдаланыр. Белѳ отарылмадан сонра загонларда отлар даһа яхшы вѳ сүр'ѳтлѳ бѳйү-йүр. Нѳвбѳли отарма заманы мал-гара бир загондан башгасына тѳдричѳн 20—40 кѳнѳ кечир. Бу мѳддѳтлѳ биринчи, икинчи вѳ и. а. отарылан загонларын отлары яваш-яваш инкишаф ѳтмѳклѳ ѳз ишчи органларыны (ѳм үчѳн ярарлы һиссѳлѳрини) бѳйүдүр вѳ илк векетатив фазая чатыр. Белѳликлѳ дѳ отлаглар икинчи дѳфѳ отарылмаға ярарлы олур.

Дѳмѳк олар ки, нѳвбѳли отармада мал-гара бѳтѳн мѳвсим ѳрзиндѳ отлагын отундан даһа яхшы вѳ бир гѳрарда истифадѳ эдир. Нѳвбѳсиз отарма системиндѳ отлагдан истифадѳ эдилмѳ ѳмсалы 62—68%-дѳн артыг олмадыгы һалда, нѳвбѳли отармада бу, 75—85%-ѳ чатыр.

Г. Баян тѳрѳфиндѳн 1953-чу илдѳ Дѳстѳфур району яйлагларында апарылан нѳвбѳли отарма тѳчрѳбѳси дѳ яхшы ѳтичѳлѳр вермишдир.

Мә'лумдур ки, отлагларда олан биткиләрин һәят габилийәти о заман енидән бәрпа олунур ки, онлар там инкишаф (чичәкләмә) фазасына гәдәр сахланмыш олсун. Буна көрә дә отлаг саһәләриндә нөвбәли отарма үсулуна кечилмәсинә, биткиләрин чичәкләмә фазасында бичилмәсинә вә беләликлә дә яшыл ем мәһсулунын артмасына чидди фикир вермәк لازمдыр.

Бир чох һалларда, хусусән чәмәнликләрин битки өртүйүндә тахыллар фәсиләсинә мәһсуб отлар үстүнлүк тәшкил этдикдә халис отлагдан истифадә әвәзинә белә отлағы гарышыг бичәнәкли отлагларла әвәз эдиб онлардан истифадә эдилмәси даһа әһәмийәтли олар.

Отлагларда от дурумунун бир һиссәсинин биткиләрин тохумлама фазасына гәдәр сахланмасы онлардан сәпин үчүн тохум материалы кими истифадә этмәйә, һәмчинин тохумларын өз-өзүнә яйылмасына шәраит ярадыр. Белә отлагларын башга зағонлары мұхтәлиф истифадә режимләри кечирир вә бүтүн бунлар отлаг дөвриййәси адланыр.

Отлаг саһәләри зағонлара бөлүнәркән, зағон (ятаға яхын олан зағонун бири) биринчи отарылмадан сонра мөвсим әрзиндә ялныз бир дәфә отарылмалыдыр. Чүнки сүрүләр ахырынчы зағондан кәлиб биринчийә йох, икинчи зағона кечирилир вә тәдричән отарылыр. Биринчи зағон от дурумунун там инкишафына гәдәр сахланылыр (тәзә доғмуш балалар, ахсаг һейванлар вә бичәнәк үчүн). Биринчи зағонда отун тез инкишаф этмәси вә яхшылашмасы үчүн мүтләг мүййән агрокомплекс тәдбирләр көрүлмәли, йә'ни малалама, күбрәләмә апарылмалы, мүййән ем от биткиләри әкилмәли вә с. Тәбии ем базаларынын белә гарышыг истифадә режиминә отлаг-бичәнәк дөвриййәси дейилир.

Гейд этмәк لازمдыр ки, отлагларда мал-гаранын һәддиндән артыг отарылмасына йол верилмәмәлидир. Бунун үчүн мүтләг зоотехниклә бирликдә отлағын бир һектар саһәсиндә отарылачаг һейванларын сайыны тәйин эдиб, саһәни һейванлар арасында бөлүшдүрмәк вә кәләчәкдә дә бу нормая чидди риайәт этмәк لازمдыр.

Тэчрүбэ көстөрир ки, мал-гаранын тапдайыб хараб этдийи отлаглары динчэ гоймаг йолу илэ бэрпа этмэк чох яхшы нэтичэ верир. Бу һалда от мөһсулдарлығы биринчи илдэ 20—25%, икинчи илдэ исэ 100% артыр. Мәсәлән, Дәстәфур районунун яйлагларында Г. Баян тәрәфиндән апарылан тэчрүбэләр көстөрир ки, отлагларын динчэ гоюлмасы нэтичәсиндә мөһсулдарлык биринчи ил 30—35%, икинчи ил исэ 110% артмыш олур. В. М. Тер-Даниелян көстөрир ки, Лачын районунун Лүләпәр массивиндә отлағын ики ил динчэ гоюлмасы нэтичәсиндә мөһсулдарлык ики дэфә артмышдыр.

Бизим Загатаһа вә Дәстәфур яйлагларында апардығымыз тэчрүбэләр көстөрир ки, отлагларын динчэ гоюлмасы от дурумунун тохум вә векетасиясынын күчләнмәси үчүн яхшы шәраит ярадыр. Гейд этмэк лазымдыр ки, динчэ гоюлан илләр ем биткиләринин мигдары да артыр, йә'ни динчэ гоюлмамышдан габаг отлагда 4—5 нөв ем биткиси вар идисә, динчэ гоюландан сонра бу нөвләрин сайы 7—8-ә чатыр, йә'ни динчәлмә нэтичәсиндә әлавә ем биткиләри битир.

Динчэ гоюлмаян өрүшләрдә өрүш хараб олур, ейилмәйән ени алаг отлары битир, битән ем биткиләринин кейфийәти ашағы дүшүр, эрозион ерләр артыр вә беләкликлә дә отлағын әһәмийәти азалыр.

Отлаг вә чәмәнләри яхшылашдырмаг үчүн көрүлмәли олан әсас тәдбирләрдән бири дә онларын айры-айры битки группларына (типләринә) көрә мувафиг һейванлар арасында бөлүнмәсидир. Мәсәлән, бә'зи районларда (даһа доғрусу, дағ районларында) отлағын бир массиви гоюнлар үчүн ярарлы олдуғу һалда бурада ирибуйнузлу һейванлар отлайыр вә әксинә. Белә һаллар отлагларда мөһсулдарлығын азалмасына вә ем кейфийәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур.

Отлагларын вахтында отарылмасы вә бичәнәкләрин бичин вахтыны мүтләг дүзкүн мүййәнләшдирмәк вә буни чидди рияйәт этмәк лазымдыр. Әкәр саһә көстөрилән вахтларда отарылмаз вә бичилмәзсә мөһсулдарлык азалыр.

Мә'лумдур ки, отлагларда ятагларын (дүшәркәләрин) вә сүрүнүн апарылдығы йолларын даими олмасы да мәһсулдарлығын нисбәтән азалмасына сәбәб олур. Ерләрдә бу ишләрә фикир верилмәмәси отлаглара чох пис тә'сир кәстәрир.

Бүтүн бу шәртләрдән башга, отлаг вә бичәнәкләрин мәһсулдарлығынын артырылмасында әсас мәсәләләрдән бири дә тәшкилат тәдбирләринин һәята кечирилмәсидир ки, бунлар да хүсусилә отарылма мөвсими башланана

Отлагларда раст кәлән алаг биткиләри.

гәдәр бир чох һазырлыг ишләринин көрүлмәсини, о чүмләдән яйлаға чыхан һейванларын мигдарыны тәйин этмәйи, отлағы загонлара бөлмәйи, отлагдан алаг отларыны тәмизләмәйи, доғулан һейванлар үчүн ерләрин сечилмәсини, һейванларын сағылма ерләрини, сүрүләрин апарылачағы йоллары вә саирәни габагчадан мүәйәнләшдирмәйи тәләб әдир. Бундан әлавә, һәр ферманы отарма мөвсимиңдә һейванлары отармаг вә онлары сахламаг ишини билән мүәйән бир тәчрүбәли бригадирә тапшырмаг лазымдыр.

Һәр бир отлаг сәһәси, даими олага, айры-айры колхозларга вә совхозларга тапшырылмалыдыр.

Һейванларын яхшы отарылмасы вә дүзкүн сахланымасында һазырлыгылы чобанларын бөйүк ролу вардыр. Һәр бир колхоз вә совхозда мөтлэг тәчрүбәли чобанларын олмасы зәруридир. Чобанлар ялныз сүрүләрин иткисиз сахланмасына дейил, һейванларын яхшы отарылмасына вә онларын бол мәһсул (юн, эт, сүд вә с.) вермәләринә дә мәс'улдурлар.

ТӘБИИ ОТЛАГ ВӘ БИЧӘНӘКЛӘРИН СӘТНИ ЯХШЫЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Тәбии ем базалары мәһсулдарлығынын артырылмасында сәтһи яхшылашдырма үсүлү вә яхшылашдырылмын отлагларга гуллуғ этмәнин чох бөйүк әһәмийәти вардыр.

Иттифагымызын Рязан, Костромски, Қалужск, Вологда вә башга бир чох вилайәтләринин колхоз вә совхозлары көстәрилән агрокомплекс тәдбирләрдән истифада әдәрәк, өз ем базаларының мәһсулдарлығыны артырмададырлар.

Азәрбайчанда тәбии отлагларын бөйүк сәһәләр тутмасына бахмаяраг, онларын һәлә дә сәтһи яхшылашдырма ишинә чох аз фикир верилир. Лакин ону да гейд этмәк ләзымдыр ки, республикамызын габагчыл совхозларында отлагларын яхшылашдырылмасы үчүн апарылған сәтһи яхшылашдырма ишләри мүсбәт нәтичәләр верини вә мәһсулдарлығын артмасына сәбәб олмушдур.

Тәбии ем базаларыны сәтһи яхшылашдырма ишиндә көрүлмәли олан тәдбирләрдән бири күбрәләрин емләмә шәклиндә вә я сәтһи суварма йолу илә верилмәсидир.

Тәбии отлаг вә бичәнәкләрдә чох бөйүк әһәмийәти олан ем биткиләри вардыр. Бу биткиләрә ләзыми гуллуг әдләмәсәи онларын яхшы мәһсул вермәмәсинә вә ол хәсәләрини итирмәклә сырадан чыхмасына сәбәб олар.

Отлаг вэ бичэнэклэрин мөһсулдарлыгынын ашағы душмәси сәбәблэри һаггыда мухтәлиф фикирләр вардыр ки, бунлардан гиймәтли көһнә биткилэрин сырадан чыхмасы, харичи муһитин пис тә'сири, торпагда гидаларын чатышмамасы, һабелә онлардан дүзкүн истифадә эдилмәмәси вэ саирәни көстәрмәк олар.

Чәмәнләрдә биткилэрин векетатив йолларла артмасынын чох бөйүк әһәмийәти вардыр. Белә ки, отлаг вэ бичәнәкләрдә һәр бичиндән вэ отарылмадан сонра, ейилмиш вэ бичилмиш биткилэрин көкләри енидән инкишаф әдир.

Узун илләр бою векетатив йолларла артараг өз ишчи органларыны инкишаф этдирән биткиләр, нәһайәт, һәят габилийәтләрини итирәрәк гочалыр, гәдимләшир вэ яваш-яваш сырадан чыхыр. Лакин белә һадисәләр дағ чәмәнләриндә о гәдәр дә сүр'әтлә кетмир.

Йүксәк дағ шәраитиндә адәтән биткиләр чох кеч гочалыр. Дағ отлагларында отларын векетатив артма вэ гочалма йолу илә узун эволюсион вахтлар тәләб әтмәси нөвүн һәр һансы шәраитә уйғунлашмасындан асылдыр. Бунунла әлагәдар олараг, һәр бир ени зоғун әмәлә кәлмәси биткинин әсас көкү һесабына олур ки, бу да стадияча чаван битки нөвүндән ибарәтдир.

Йүксәк дағ отлагларында мөһсулдарлығын артмасынын әсас шәртләриндән бири дә онларын муһтәзәм сүрәтдә күбрәләнмәсидир.

Отлаг вэ бичәнәк биткилэринин күбрәләнмәсиндә минерал вэ үзви күбрәләрдән истифадә эдилир. Йүксәк дағ отлагларында үзви күбрәләрдән пейин, пейин ширәси вэ саирә ән яхшы тә'сир көстәрир.

Торпаглара верилән пейинләрдә лазым олан әсас гида маддәләри вардыр. Пейин торпағын микробиоложи фәалийәтини артырмагла үзви маддәлэрин яхшы чүрүмәсинә шәраит ярадыр вэ торпағын физики тәркибини яхшылашдырыр. Һәр һектар саһәйә 15—20 тон мигдарында яхшы чүрүмүш пейин күбрәси верилмәлидир. Ййлагларда яз айларынын әввәлләриндә верилән пейин күбрәси (биткилэрин инкишаф дөврү башланаркән) ях-

шы тәсир эдир. Яй отлагларына исә пейин күбрәсини пайыз айларында да вермәк олар.

Отлагларда һейванларын нормадан артыг отарылмасы вә онлардан дүзкүн истифадә эдилмәмәси нәтичәсиндә отлаг писләшир вә саһәдә ағбығ биткиси боллашыр. Ағбығ отлагда яхшы ем биткиләринин сырадан чыхмасына сәбәб олур вә һейванлар тәрәфиндән пис ейилир. Ағбығла мүбаризә апармаг үчүн пейин күбрәсиндән вә я пейин күбрәсинин әһәнкли гарышығындан истифадә этмәк лазымдыр. Ағбығ оту чох олан отлаглара мүнтәзәм сурәтдә пейин күбрәси верилдикдә бу отун ерини яхшы ем биткиләри тутур. Тәчрүбә көстәрир ки, ағбығ оту олан саһәләрә бир илдә ики дәфә пейин күбрәси верилдикдә, һәмин саһәләрдә бу отун ерини ади тарла оту, яхуд үчярпаг йонча вә саирә яхшы, ем биткиләри тутур.

Нахусришвили көстәрир ки, һүндүр дағ отлагларында яйылан ағбығ отунун битки группларыны яхшылашдырмаг үчүн саһәйә (һәр һектара 40 тон һесабилә) гоюн пейини верилмәлидир. Пейин вериләркән торпағын чими дишли борона (мала) илә 5 дәфә зәдәләнмәлидир. Дишли мала илә ишләнмәмиш торпаға пейин күбрәси верилмәси яхшы нәтичә вермәз.

Пейин ширәси азот вә калиум маддәләри илә чох зәнжиндир. Бунун һәр һектара 15—17 тон һесабилә торпаға верилмәси онда минерал азоту вә калиум күбрәләрини әвәз эдир. Бунлардан башга, һәмин торпаға һәр һектара 100—120 кг һесабилә суперфосфат күбрәси дә верилмәлидир. Пейин ширәси илә суперфосфатын саһәйә бирликдә верилмәси торпагда онларын тәсирини артырыр вә яхшы нәтичәләр верир.

Бу үзви күбрәләрдән әлавә, отлаглара минерал күбрәләрин (азот, фосфор вә калиум) дә верилмәси зәруридир.

Азотлу күбрәләрдән ән чох яйыланы аммоний шорасыдыр. Бу күбрә һәр һектар отлаға 150—200 кг һесабилә вә ики һиссәдә, ярысы биринчи вә ярысы да икинчи отарылмадан сонра верилмәлидир.

Калиум күбрэләриндән калиум-хлорид, фосфор күбрэләриндән исә суперфосфат күбрэләри Азәрбайчан районларында чох яйылмышдыр. Бу минерал күбрэләрин от бичини вә яхуд отарылмадан сонра тәтбиги яхшы нәтичәләр верир.

Отлаглары азот вә башга күбрэләрлә тәмин этмәк ән вачиб мәсәләләрдән биридир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сәнаеимиз отлаглар үчүн чох аз мигдарда азот күбрәси бурахыр. Буна көрә дә проф. С .П. Смелов торпагдакы азот әһтиятынын артырылмасы вә әлавә азотун верилмәси үчүн ики йол көстәрир:

1) пахлалы биткиләрлә чәмән от биткиләри гарышығындан кениш сәһәләрдә истифадә әдилмәси;

2) торпагда азот күбрәсинин сәфәрбәрлийә алынмасы, йә'ни чимли чәмән торпагларында үзви маддәләрин яхшы сахланмасы.

Бу мәгсәдлә дә отлагларда һәм тахыллар фәсиләси нөвләриндән вә һәм дә пахлалы биткиләрдән олан от гарышығы әкмәйи мәсләһәт көрүрүк. Бу һалда тахыллар фәсиләсиндән олан биткиләр өз инкишафы үчүн лазым олан азоту пахлалы биткиләрин торпаға вердийи азотун һесабына ала биләр.

Бунунла янашы олараг, торпагдакы микро-вә макро-элементләрин һәят фәәлийәтини күчләндирмәклә торпағын азотундан мүмкүн олдугча даһа чох истифадә әдилмәси мәсәләси дә гаршыя гоюлмушдур. Бу мәгсәдлә торпаг микробиолокиясы һаггында олан үмуми мә'луматы, хусусән айры-айры от нөвләриндә ризосфера (биткинин көкүнү билаваситә әһәтә эдән торпаг) микрофлорасынын спесифик олдугуну, һәр бир от нөвүндә үзви маддәләрин мүхтәлиф сүр'әтләрлә парчаландығыны, һәбелә үзви азоту минераллашдыран микроорганизмләрин һәят фәәлийәтинин биткиләрин бой атмасы илә зәифләдийини нәзәрә алмағы тәклиф этмәк олар.

Чими позулмуш торпагларда үзви гита маддәләринин топланмасы ишинин һәятә кечирилмәси биткиләрин бу маддәдән истифадә этмәсини сүр'әтләндирмәклә бәрәбәр, торпагда чим әмәлә кәлмәсинин кедиши, һәбелә биткилә-

рин торпаг, су вә һава режиминә бу просесин көстәрди-
йи мәнфи тә'сирин гаршысынын алынмасы үчүн لازым
шәраит ярадыр.

Отлагларын мәнсулдарлығынын артырылмасында күб-
рәләмәдән башга, бир чох яхшылашдырма үсулларын-
дан да истифадә эдилмәлидир. Бунлардан бири алаг от-
лары, илә мүбаризә мәсәләсидир. Яй отлагларында раст
кәлән алаг отларындан ат әвәлийи, балдырган, Загафга-
зия порезники, кәкликоту, эшшәк гангалы вә саирә һей-
ванлара чох зиян вурур. Бунларын һейванлара вердийи
зиян мүхтәлиф формада олур. Бу отлар һейван тәрәфин-
дән ейилмир вә яхшы ем биткиләрини отлагдан сыхыш-
дырыб чыхарыр. Бә'зи алаг отлары чох зәһәрли олур ки,
бунларын да һейванлар тәрәфиндән ейилмәси онларын
өлүмү илә нәтичәләнир. Бу зәһәрли биткиләрдән асыргал,
бедян, эсмә, гаймагчичәкли отлар, хачкүлү, чанавар ки-
ләси, гоюнгулағы, вахтсыз чичәк, хәдичәоту вә саирәни
көстәрмәк олар.

Отлагларда раст кәлән бир чох алаг биткиләринин
һейванлар тәрәфиндән ейилмәси онларын вердийи мән-
суллара (сүд, эт вә с.) чох пис тә'сир көстәрир. Мәсә-
лән, соғанаглы отлар (ябаны соған вә сарымсаг), кәклик-
оту вә гараот сүдүн чох пис ий, йовшан исә ачы дад вер-
мәсинә сәбәб олур.

Сүддүйән, бирәоту биткиләри ейән һейванын вердийи
сүд гырмызы вә я көй рәнкә чалыр; пытраг вә гангал
биткиләри гоюнларын юнуну зибилләйир вә онун кей-
фиййәтини ашағы салыр.

Белә һаллар ялһыз көһнә вә узун илләр бою систем-
сиз отарылан отлагларда баш верир.

Һейванларын загон үсулу илә дүзкүн отарылмасы,
отлагларын мүнтәзәм олага күбрәләнмәси вә саһәнин
алаг отларындан тәмизләнмәси отлагда ем биткиләринин
мәнсулдарлығынын артмасына сәбәб олур.

Габа көвдәли ири алаг отларындан ат әвәлийи, сүд-
дүйән, асыргал вә саирәнин мәнв эдилмәси үчүн онла-
рын ити лапатка илә 15 см дәринлийиндә кәсилиб хүсу-
си гуюлара атылмасы мәсләһәт көрүлүр.

Үмумиййәтлә, алаг отлары илә мүбаризә язын әввәл-ләриндә, йә'ни онларын ем биткиләринә һәлә зиян вурмадығы бир вахтда апарылмалыдыр; мәсәлән, асыргал биткисинин бою 25—30 см оlanda ем биткиләри 10 см олур. Бу замаң асыргалы бичмәк лазымдыр ки, һәмин ил о, енидән битмәсин. Унудулмамалыдыр ки, бичилмиш асыргал икинчи ил енә дә һәмин ердән инкишаф этмәйә башлайыр. Буна көрә дә ону 2—3 вә һәтта 4 ил тәкрат бичмәк лазымдыр ки, тамамилә отлагдан тәмизләнсин. Бичәнәкләрдә тезйетишән хырда алаг отларынын там чичәкләмә дөврүндә бичилмәси мәсләһәт көрүлүр.

Отарылмадан сонра отлагларда мүййән гәдәр ейилмәйән алаг биткиси вә яхуд тахыллар фәсиләсиндән олән сүнбүлләмиш отлар галыр ки, бунлар да отлаг биткиләринин енидән чүчәрмәсинә манечилик төрәдир; она көрә дә сүрүнү бир загонда отардыгдан сонра о бири загона кечирәркән, биринчи загонда галан ейилмәйән отлары бичмәк лазымдыр.

Бә'зән отлаг вә бичәнәкләрә мүнтәзәм гуллуғ әдилмәси нәтижәсиндә онларда коллуглар әмәл кәлир. Бу коллуглар отлаг вә бичәнәкләрин мәһсулдарлығынын азалмасына, алаг отларынын торпагда галмасына сәбәб олур, сәһәдә кәнәнин артмасына вә кизләнмәсинә шәраит ярадыр ки, бу да пироплазмоз хәстәлийини артырыр. Она көрә дә отлаг вә бичәнәкләрдә колларын тәмизләнмәсинин чох бөйүк әһәмиййәти вардыр.

Коллары мәһв этмәк үчүн онлары көкүндән чыхармағ лазымдыр. Чыхарылан колун һеч бир тәсәррүфат әһәмиййәти олмәсә, о, яндырылмалыдыр. Яндырылан ердә әмәл кәлән күл (зол) отлагын һәртәрәфинә дүзкүн вә бәрәбәр дағыдылмалыдыр. Колларын газылан ерләри исә долдурулмалы, һамарланмалы вә ора ем биткиләринин тохумлары әкилмәлидир. Ону да гејд этмәк лазымдыр ки, чох майл олән ерләрдә коллар чыхарылмалыдыр. Белә ерләрдә колларын чыхарылмасы торпағын ююлмасына вә эрозия просесләрин артмасына сәбәб оләр.

Йүксәк дағ чәмәнликләриндә бөйүк отлаг саһәләри дашларла долу олур. Бу дашларын бир ерә йығылмасы вә яхуд дәрәләрә төкүлмәси мәсләһәт көрүлүр. Саһәдән чыхарылмасы мүмкүн олмаян ири, ағыр дашларын исә үстүнү галын торпагла өртмәк لازымдыр ки, орада ени биткиләр эмәлә кәлсин.

Язын нәм вә пайызын яғышлы айларында һейванларын отлагларда дүзкүн отарылмамасы орада диқдирләр эмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Бунлар ер сәтһиндән бир гәдәр һүндүр олуб, бә'зән бүтүн саһәни тутур вә мәһсудлар саһәнин азалмасына сәбәб олур. Она көрә дә бу диқдирләрин мүтләг дағыдылмасы, ерин сәтһинин һамарланмасы вә артыг галан торпагларын отлагларда раст кәлән чөкәкләрә яйылмасы зәруридир.

Отлагларда раст кәлән гарышга вә сичан юваларыны малалама йолу илә мәһв этмәк олар.

Ювалар дағыдылан ерләрә мүтләг ем биткиләри, йонча, чәмән топалы, пишикгуйруғу вә и. а. тохумлары сәпилмәлидир. Яхшы олар ки, сәпилән ерләрә бир аз күл вә яхуд башга күбрәләр дә верилсин. Көстәрилән ем биткиләринин тохумлары эрозион вә «кечәл» ерләрә дә сәпилмәлидир.

Умумийәтлә, от дуруму үчүн гиймәтли сайылан ем биткиләринин (пишикгуйруғу, түлкүгуйруғу, тарлаоту, алп вә чәмән дишәси, чәмән вә гоюн топалы, гылчыгсыз йонча оту вә швед, гырмызы, күл рәнкли үчярпаг йончалары вә и. а.) тохумлары сәпилмәлидир.

Бу тохумлар саһәйә сәпиләркән, онларын сәпин мигдарыны 40—50% артырмаг лазымдыр. Сәпин язын әввәлиндә апарылмалыдыр; лакин пайыз айларында апарылан сәпин дә пис нәтичә вермир.

Яй отлагларынын яхшылашдырылмасында малалама иши гадаған эдилир. Бу һалда малалама айры-айры комплекс агротехники үсулларла—тохумларын сәпилмәси вә сәпилән тохумларын торпагда мүәййән һиссәләрә вә дәринликләрә дүшмәси, һәмин ерләрә минерал күбрәләрин верилмәси, ямачларын долдурулмасы вә и. а. ишләрлә бирликдә апарылмалыдыр.

Элми-тэдгигат идарэлэринин апардыгы тэдгигатлар, һабелә габагчыл колхоз вә совхозларын иш тәчрүбәләри көстәрир ки, отлаг вә бичәнәкләрин яхшылашдырылмасы ишиндә комплекс агротехники тәдбирләрин саһәләрдән дүзкүн истифадә эдилмәси илә әлагәләндирилмәси ән яхшы нәтичәләр верир.

Агроном Н. Оганесянын мәлүматына көрә, 1952-чи илдә республиканын совхозлары, һабелә ат заводлары чәмән вә отлаглары яхшылашдырмаг үчүн ашағыдакы агротехники тәдбирләри көрмүшдүр: 1.300 гектар саһәдә тәк-тәк битән коллар чыхарылмыш, тәпәчикләр һамарланмыш, дашлар йығылмыш, 2.450 гектар тәбии бичәнәкләр суя басдырылмыш вә 940 гектар саһәйә ерли вә мәдән күбрәси верилмишдир. Бундан башга, 2.500 гектар ярасыз торпагы мәнимсәйәрәк, нөвболи әкин саһәләринә чевирмишләр. Н. Оганесян даһа сонра көстәрир ки, Лысогоorsk дамазлыг гарамал совхозунун Гыз-гала бичәнәйиндә (27 гектар саһәдә) үчярпаг вә башга ем биткиләри (пишикгуйруғу, чобайтоппузу, чыр юлаф вә с.) пис вәзийәттә иди, бурада һәр гектардан 20 сентнердән артыг гуру от мәһсулу көтүрмәк мүмкүн олмурду. Лакин саһә пейинлә күбрәләндикдән сонра 1952-чи илдә һәмин бичәнәйин һәр гектарындан 34 сентнер гуру от мәһсулу әлдә эдилмишдир. Бурая пейин 1951-чи илдә язын әввәлиндә һәр гектара 20 тон һесабилә верилмиш вә шахмала илә торпаға гарышдырылмышдыр.

Нәһайәт, Н. Оганесянын мәлүматындан айдын олур ки, «28 Апрель» адына гоюнчулут совхозунда саһәнин бәзи ерләриндә галан тәк-тәк колларын чыхарылмасы, тәпәчикләрин һамарланмасы, йонча тохумунун сәпилмәси, пейин верилмәси, саһәнин суварылмасы вә малаланмасы кими комплекс агротехники тәдбирләрин көрүлмәси нәтичәсиндә 1952-чи илдә 150 гектар саһәдә ики дөфә от чалынмыш вә һәр гектардан 25 сентнер гуру от мәһсулу көтүрүлмүшдүр.

Киров адына әт-сүд совхозу чәмәнләри яхшылашдырмаг вә гуру от йырмағын мүддәтләринә дүзкүн риайәт әтмәклә, Кичик Гафгаз дағлары ямачларынын чәтин

шәраитиндә 700 гектар саһәнин һәр гектарындан 19 сентнер, йә'ни кечән үч илә нисбәтән 5—6 сентнер артыг йүксәк кейфийәтли дағ чәмән гуру от мәһсулу әлдә этмишдир.

Отлаг вә бичәнәкләри яхшылашдырмаг мәгсәдилә бүтүн габагчыл колхоз вә совхозларда комплекс агротехники үсуллардан мүтләг истифадә әдилмәлидир.

ОТЛАГЛАРЫН ВӘ ТӘБИИ БИЧӘНӘКЛӘРИН КӨКҮНДӘН ЯХШЫЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Ем әкин дөвриййәсиндән истифадә әтмәк вә яхуд әкин дөвриййәсинә дахил олмаян саһәләрдә сүн'и чәмәнләр яратмаг мәгсәдилә хараб олмуш тәбии отлагларда вә бичәнәкләрдә көкүндән яхшылашдырма үсулу апарылмасы мәһсулдарлығы 4—5 дөфә артырыр.

Көкүндән яхшылашдырма үсулларынын тәтбиги илә мәһсулдарлығын артырылмасы, һабелә сүн'и отлаг вә бичәнәкләрин ярадылмасы ишинин узун замандан бәри Иттифагымызын орта зоналарында тәтбиг олунмасы вә чох яхшы нәтичәләр вермәси мә'лумдур. Азәрбайчан шәраитиндә, демәк олар ки, бу кими әһәмийәтли мәсәләләрин һәята кечирилмәсинә һәлә дә лазыми диггәт верилмир.

Гейд әтмәк لازمдыр ки, 1949—51-чи илләрдә Азәрбайчан ССР Әлмләр Академиясынын бир груп әлми ишчиси Лысогоorsk дамазлыг гарамал совхозунда, «Сағсаған» адланан ердә чәмән вә отлаглары, яхшылашдырмаг мәгсәдилә бир сыра тәчрүбәләр апармышдыр. Бурадакы тәчрүбәләрдә чимин үздән шумланмасы, от гарышыглары әкмәк вә күбрә вермәклә сүн'и чәмәнләр ярадылмасы кими ишләр көрүлмүш вә нәтичәдә, Оганесянын мәлуматына көрә, мәһсулдарлыг 3—4 дөфә артмышдыр.

Бу совхозда әлдә әдилән нәтичәләр көстәрир ки, көкүндән яхшылашдырма яй отлаглары үчүн ән яхшы үсуллардан биридир. Ядда сахламаг لازمдыр ки, яй отлагларында дик ямачларда көкүндән яхшылашдырма

иши апармаг мөгсәдилә агрокомплекс тәдбирләр көрәркән ямачларда эрозион ерләрин артмасына вә торпағын ююлмасына шәраит яранмамасы үчүн хусусилә әһтиятлы олмаг лазымдыр.

Йүксәк дағ районларында ем әһтиятыны артырмаг үчүн чари бешилликдә аз майлли ямачларда вә оту корланмыш, хараб олмуш ерләрдә чәмән яратмаг методларындан кениш истифадә әдилмәлидир.

Дик ямачларда чәмәнләри көкүндән яхшылашдырмаг үчүн бу кими тәдбирләри бирдән-бирә һәятта тәتبиг әтмәк олмаз; чүнки дик ямачларын шумланыб, орада бириллик от биткиләринин әкилмәси эрозион ерләрин артмасына, һабелә торпағын ююлмасы вә яған яғыш суюнун ахмасына сәбәб олар. Ююлан ямачларын гаршысыны алмаг үчүн бу ерләрдә бириллик от биткиләри дейил, чохиллик чимли биткиләр әкилмәси мәсләһәт көрүлүр.

Хам торпаглар ялныз пайыз айларында вә язда гар әрийәндән сонра ямачын көндәләнинә (әнинә) олмагла әкилир. Бу заман ер дискили дырмыгла дырмыгланыр вә минерал күбрәләр верилдикдән сонра малаланыр, маладан сонра исә тохум гарышыгы сәпилир. Бу гарышыг ашағыдакы ем биткиләриндән ибарәт олмалыдыр: пишикгуйруғу, чәмән динәси, ғылчыгсыз йонча, гара йонча, довшантопалы, үчярпаг йонча вә с.

Сылдырым ямачларда торпағын ююлмасынын вә ахан суюн гаршысыны алмаг үчүн торпағын ипләнмәси вә тохумун золагашыры сәпилмәси мәсләһәт көрүлүр. Бу һалда биринчи золаг газылыр вә тохум сәпилир, икинчи золаг исә өз тәбии һалында галыр. Сонракы илдә исә икинчи золаг газылараг тохум сәпилир. Беләликлә икиүч ил әрзиндә бүтүн ямача тохум сәпилир вә бу нәв ғыллуғ нәтичәсиндә саһә яхшылашыр.

Йүксәк дағ отлагларында батаглылар вә нәмли ерләр бөйүк саһәләр тутур. Белә ерләрә хусусән Кәлбәчәр, Дәстәфур вә саир районларда чох тәсадүф әдилир. Дағ районларында мөһкәм ем базалары яратмаг ишиндә бу ерләрин мәдәниләшдирилмәсинин чох бөйүк әһәмийәти вардыр.

Гурудулмуш батаглыгларда мәдәни чәмәнләрдән иох мәһсул алмаг вә чәмән биткиләринин узун илләр яшамасыны тәмин этмәк мәгсәдилә дүзкүн битки нөвләринин сечилмәси вә батаглыгларын гурудулмасы үчүн ени битки сортларынын ярадылмасы ән мәс'ул ишләрдән бири-дир.

Мәдәни чәмәнләрин ярадылмасы вә тәбии чәмән биткиләринин мәһсулдарлығынын артырылмасы ишиндә агротехники тәдбирләрин, йә'ни торпағын газылмасындан сәпинә гәдәр апарылан ишләрин бөйүк практики әһәми-йәти вардыр.

Чәмәнләрдә бир дейил, бир нечә (3—5) битки нөвү вә бунлар да бир-ики ил үчүн йох, бир нечә ил үчүн әкилир. Бу әкилән биткиләрин һәр бири үчүн мүййән һава, су вә харичи мүһит шәраити лазымдыр. Она көрә дә гарышыг әкилән биткиләрин дүзкүн инкишафыны тәмин этмәк үчүн мүтләг йүксәк агротехники ишләр кәрүл-мәлидир.

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясы Ботаника ин-ституту тәрәфиндән 1953-чү илдән бәри йүксәк дағ отла-ларында сәтһи вә көкүндән яхшылашдырма үсуллары үз-рә мүййән тәчрүбәләр апарылмыш вә дәйәрли нәтичә-ләр әлдә әдилмишдир. Она көрә дә һәр бир габагчыл колхоз вә совхозун коллективи өз отлагларины яхшылаш-дырмаг үчүн сәтһи вә көкүндән яхшылашдырма үсулла-рындан кениш истифадә этмәлидир.

Отлаг вә бичәнәкләрин мәһсулдарлығынын артырыл-масы өлкәмиздә һейвандарлығын кәләчәк инкишафы үчүн мүһүм шәртләрдәндир. Ем сәһәләринә лазыми гуллуғ вә онлардан дүзкүн истифадә әдилмәсинә хусуси дигтәт ве-рилмәзсә, Сов. ИКП МК-нын январ пленумунун һейван-дарлығы аид көстәришләрини өз вахтында еринә етирмәк мүмкүн олмаз.

Отлаг вә бичәнәкләрин яхшылашдырылмасы уғрунда мүбаризә кәнд тәсәррүфат ишчиләринин гаршысында ду-ран тәхирәсалынмаз вәзифәләрдән биридир.